

XI

МАХАМЕД

Після смерті Мирона й Марини лиха доля, зачепивши крайком слізьми змоченого крила життя Іванове та Мотрине, майнула на інші хати з більшими недостачами, злиднями — на кріпацькі хати порізаних людей... Козачі кубла обгорнуло тихе хліборобське щастя. Настали роки кохання в полі та в худобі, складання всякого прибутку, тяжкої господарської праці дома й на полі, — та втіха дітками, кого благословив господь...

Іван, ще дитиною направлений по хліборобській дорозі, так її й держався. Орав поле, сів, косив, жав, молотив, складав зерно — те на посів, те на поживу, те на продаж, або в горлаті ями — на голодні роки. Мотря, жінка хорошого господарського роду, теж допомагала Іванові у його праці.

З весни Іван щодня у полі — то оре, то засіває яриною. Зранку поїде, пізно ввечері вертається. Так до самої паски. Одсвяткують Великдень — косовиця. Тут уже й Мотрі робота — громадіння. Далі настають жнива. Ціле літо, як муха в окропі, викрутяться обоє, рано встаючи, пізно лягаючи. Після жнив Іванові — возовиця; далі — оранка на зиму; ще далі — сійба, а там уже в осінь — молотіння заробленого хліба. Мотрі на осінь ніби легшає трохи: хатня робота — спочивок, а надворі — прихватком тіпає плоскінь або матірку; скрипить терлиця під повіткою... А там уже й зима — замети наvertsає... Приходить вона в село страшною хуртовиною, приводить за собою своїх діток — хизи й охизи та тріскучі морози... Люди аж перелякалися. Давай матки плести; ну запинати вікна й двері, щоб не перся мороз у хату... Одначе й зимою — не сидня згорнувши руки. Жінкам — своє діло, чоловікам — теж своє. У хаті — Мотря обід або вечерю варить, дітей пантрує й годує; а ввечері, при каганці, пряде кужіль або що голкою шие; надворі — ходить коло корови: напуває її ситним пійлом з висівками або м'якиною, рано й вечір — доїть. Іваи коло худоби порається: скотові й вівцям підкладає в ясла просяної або гречаної соломи, двічі на день до водопою гонить, сам вичищає двічі на тиждень загороду... Нема роботи біля товару — лаштує під повіткою що потрібніше до весняної справи. А ввечері плете рукавиці, бавиться з дітками — шуткує, вчить молитись, спати їх ложить або сам лежить на печі униз черевом — париться.

А в неділю або в свято Іван з Мотрею підуть до церкви; іноді, як не дуже холодно, позабирають і хлопців з собою. Прийшовши з церкви, обідають ласіше, ніж у будень; після обіду — ськає Мотря Іванові. Спочивши трохи, коли годинка, підуть вони куди-небудь до сусід у гостину або ж у себе гостей приймають. А ввечері — треба Іванові коло худібки поратись, треба її напувати, на ніч паші підкладати; Мотрі — вечерю варити, діток спати ложити...

Так і зима мине; на весну красне сонце заграє... І знову в поле та в поле... знову торішня робота... знову торішні клопоти... Та так не один, не два роки: так ціле життя, цілий вік... Робиш, щоб було що їсти; їси, щоб здужав робити. Отака-то весела хліборобська доля!

Оже, хто до неї при звичаївся, тому вона здається веселою й красною... Наші хутори,

села, а часом і повітові городи, обложившись родючими полями та ланами, другої долі не знають... А проте — живуть цілі довгі-предовгі віки, копаються в ситній землі, мов поприростали до неї... Яка земля, такі й люди. Вона сита — й вони ситі; вона голодна — й вони роти пороззявляли... Селянин без поля — старець без рук і без ніг. Поле його годує, поле його втішає, на полі він виростає, на полі часом і вмирає... Поле — що воздух: нічим би дихати, якби зостався без його!

Важка хліборобська праця, а ще важче тому, хто її на селі не знає або не вподобає. Тим-то до неї ще змалечку привчають селяни дітей, щоб вона здавалась ні нудною, ні тяжкою. Діти на селі — поміч. Аби зіп'ялось на ноги, — зараз у поле: хай змалку привикає до свого побиту!

У такому побуті бажали Іван з Мотрею своїх діток зростити-вигодувати. Піднялись трохи хлопці, — треба їх до діла призвичаїти. От і почалось завжденне, на перший раз для дитвори любе, призвичаювання. Перше-наперше — скотинку пасти, товару доглядати... Тут не треба ні сили, ні вмілості: дивись тільки за худобою, пильнуй свого легкого діла! Далі — поганяти... Гей та цоб, та цабе! — от і вся невеличка наука погонича...

Хлопці до всього того кидались з гарячим запалом, а найщиріше брався Максим. Він цілу ніч не буде спати, аби йому найраніш устати, братів побудити у поле. Зате ж йому найскоріше й надолужало. Двічі, тричі зробив що — уже йому й не хочеться, уже йому новинку подавай. Та ні заставити, ні застрахати! Таку невpokійну натуру викохав старий дід, на лихо Іванові, і загартував її своїми страшними переказами про невмируще завзяття та своїми сердитими закидами про те, як тепер на світі сталося... Січові оповістки про запорозьку вдачу, про запорозьку волю западали у гаряче серце онукове... Як у гніздечку, так у Максимовім сердечку виплодилась воля, про яку дід переказував; поривала хлопця до сваволі, до невпокою, — кидала од одного до другого, пекла ненавистю до всього, що гнітило або перечило, не давало робити, як нам хочеться, як нам здумається... Живі картини з позадавнього-давня виступали в хлоп'ячій голові: Максимові хотілось самому битись, рубатись, розгардіяшити... З ким же його?.. де його?! Пішла ходором думка за думкою...

Ось з-за села піднялася страшенна кушпела. Вихор підхопив її високо-високо і мчав прямо на село... Максим побачив — і згадав дідову оповістку про боїще з татарвою... То не кушпела кушпелить, то татарва мчиться на наших!.. Крик, зик, галас несеться разом з кушпелою... «Стійте, братця! — кричить отаман на наших. — Ви, середні, ні з місця, а ви, бокові, — у об'їзд на Соکیلні Байраки!.. Заляжте там, мов неживі, анічичирк! — аж поки голосна гаківниця не промовить: пора!..» Хлопці помчались, тільки хвостами коні машуть... А крик та галас все ближча та ближча. Ось уже і татарський баша насамперед їде, з голою шаблею наближається... Наші схибулись, — далі... татарюги навздогін. Крик, галас, шарпанина... Ось блиснула блискавиця, гукнула гаківниця — полетів татарський баша з коня сторчака бритою макотирею... «Бийте!.. рубайте!..» — їде лемент з краю до краю. Аж ось і збоку курява, мов чорна хмара, піднялася: то наші з-під Байраків поспішають на виручку... Летять — аж земля стогне. У Максима аж дух захопило: заграла гаряча кров, розбуджена такими думками, — Максим помчався і собі за лавою славних лицарів... Аж кура встає шляхом, аж ідуть виляски од бою босих ніг по твердій землі... От

і майдан. Максим, як кінь, басує то, мов схарапудившись, убік шарахне; то, як молоде теля, піде скоком та вибриком... Ляскає батоном, свистить, гукає... Молодий крик розлягається навкруги — і деренчить по вікнах генеральського будинку...

Бачить Максим — у воротах заманячила страшенна постать заводського бугая. Немов яке страховище, з зложеною у зморшки шиєю, уставленою в землю головою з рогами, з налитими кров'ю очима, висунуло воно з генеральського двору і пішло повагом, хижо ревучи та завиваючи. Під ногами страховища двигтіла земля, дикі заводи реву розлягались по околиці... Максимів голос здавався цвірінканням горобчика проти страшного бугаєвого реву... Оже Максим не злякався. Забув і про боїще з татарвою, кинувся на незбиту дорогу, набрав груддя повну пазуху — і помчався насупроти бугая, ревучи і передражняючи страшну звірину... Бугай став, підвів голову, ніби думав розглядіти, що воно, та знову круто повернув шию і нагнув голову до самої землі, — хотів копірснути рогом, щоб страху завдати, — та від жиру не нагнувся. Тільки зозла гребонув страшенно ногою — і геть далеко відкинув землю від себе. Максим пошпурих грудку. Метка рука якраз піймала серед крутого лоба; грудка розбилась — і пил засипав бугаєві очі. Знічев'я страховище жажнулося... Залупало червоними очима... підвело голову, глянуло на свого ворога — та аж потемніло... Круто схиливши униз голову, воно пішло насупроти Максима. Максим не злякався і тут: груддя залітало, як ті кулі — одно поперед другим... Воно несло бугаєві гостинці то в лоб, то в ніс, то в боки... Страховище нічого того не чуло: воно навіть не чуло землі під собою. Завиваючи, воно йшло прямо на Максима — де-дедалі скоріше та скоріше...

— Ей, ей! — желіпнуло щось з генеральського двору: — тікай, хлопче, біда буде!

Як опечений, крутнувся Максим — і вітром помчався вповдовж майдану. Бугай — за ним. Страшно було дивитися, як таке страховище, наставивши роги, неслося з усього свого страшного прожогу за невеличким хлопчиком, що, як горошинка, котився поперед його... От-от бугай настигне; от-от простромить рогом наскрізь Максимову спину... Аж ось і тин від генеральського двору... нікуди бігти... пропав Максим!.. Ні, не пропав! Він, як собака, плигнув на тин, а з тину — в бур'яни... Скочив і бугай на тин, — та на кілку й застряв. Линула кров з пробитого боку... Страховище заколихалось, ревнуло не своїм голосом, рвонулось з усієї мочі... Тин упав, упав разом з тином і бугай додолу — і так болізно заревів, що аж слухати страшно... Кілок пройшов подовж усього живота, вимотавши геть кишки зсередини... Піднявся крик людський, збіглася двірня... Шатанина-мотанина!

— Що ж оце ти наробив?! — питає Максима один з двораків, показуючи на бугая, що ледве-ледве дихав — сап...

Максим сміявся.

— Чого ти, сучий сину, зуби скалиш?.. Ходім, я тебе до панії поведу.

Як з цепу зірвався Максим — так помчався додому.

Досталося б Іванові од генеральші за того бугая, якби були кріпаки не покрили Максима. А то сказали, що бугай погнався за собакою та й пробивсь. Правда, не погладили за те по голівці скотинщика, а вліпили, скільки здужали, — та Іван напоїв його за те добре. Так і пропав бугай. Тільки всього — Максима вибив батько. Та що та бійка?

Переплакав Максим — та й знову за своє...

Душа його прохала волі; молоді сили — простору. Сумно було Максимові серед широкого, пустого степу, серед поораної ріллі; тісно у тихій батьківській хаті; тяжко між мовчазною скотиною, котру йому, як старшому, першому довелось пасти... І хлопець видумував шкодливі ігри: то на баранах їздив, то телят лякав, то прив'язував їм до хвоста дрючки й заливався заливним реготом, як телята дрючилися. Часто й густо батько його маніжив за це; оже нічим не зміг переломити шкодливого, веселого норову Максимового. Оце, було, виб'є його батько, а через годину уже Максим на улиці з хлопцями навкулачки б'ється, або братів за чуби таскає, або запряже їх у гринджолята, як зимою, сяде сам за пана й батогом поганяє... поки не вшкварне так, що реви на усю улицю...

Палкий, як порох, сміливий, як голодний вовк, — він усіх побивав, над усім верховодив... А насміятися над ким, украсти, одняти що — йому дай! Генеральша ніколи не їла овочей з свого молодого садка: він усе пообносить, усе викраде, не дивлячись ні на собак, ні на сторожів. Раз його застукали на яблуні. Що ж — він злякався? Сторожі до його, а він як почав на них шпурляти яблуками, — так ті назад... Тоді він скочив на землю; як вітер, помчався садком; як собака, перескакував через тини — і скрився у чисте поле...

Як же дійшов до літ та убрався у силу, — біда з ним, та й годі! Високого зросту, станкий, бравий, широкоплечий, як з заліза збитий, а до того ще меткий, як заєць, співун-реготун... Хороший з лица — повновидий, рум'янець на всю щоку, з чорними веселими очима, з чорним лискучим усом, — він був перший красень на селі... Вся молодіж любила Максима за його вдачу, за веселий, безбоязний норов, — усі йому корилися... Хто напереді ставник несе, як ідуть весною святити парубоцьку криницю? Максим несе. Хто на Гудзевій улиці отаманує, улицю водить? Не кому, як не Максимові... Кому насміятись над ким? У Максима язик, як гостра бритва... Хто заніс Луценкові ворота й почепив на самім версі столітнього дуба? Хто у Тхорихи вдови вимазав дьогтем ворота? Не хто, як не Максим... Чийх рук не втекла Хоменкова дочка Хвеська?.. Не втекла Максимових рук! Хто пустив погану славу на багатирку Шрамченкову дочку? У кого ж язик довший, як не в Максима! Сам устряне, зведе дівчину, — сам потім перший і насміхається... Не одна їх і не дві наробило стида-сорому батькові й матері; не одну матір, не одного батька на донинім весіллі у хомутах через село водили... Не одна й не дві матірки плакало на Махамеда, як його прозвали старі баби. Не один парубок або й чоловік, покуштувавши на кулачках Махамедового «безміна», похиріє-похиріє та через півроку і на той світ переступить... А горілку пити, гуляти — Махамед усім п'янюгам привід дає! Позаливають очі та шкоду, капості людям роблять...

Стали люди жалітися батькові, що Махамед синів їх розпоює, стали радити, щоб здержував сина. Та що батько вдіє з таким велетнем? Ні батькова грізьба, ні материна умова — нічого не подіють з таким гульвісою, шибеником...

«Дай одружу!» — дума Іван і радиться з Мотрею. Знайшли й молоду; умовили якось Максима, пішов з старостами. Так що ж? На заручинах Максим так нализався, що трохи-трохи не побив свого нареченого тестя.

— Господь з вами, з вашим молодим таким!.. — каже тоді батько старостам. — Хоч

би мені прийшлося голодною смертю помирати та сказано: як віддаси Мелашку за Максима, то живий будеш, — то й тоді б не згодився!

Вернулися люди з гарбузом; розказали батькові-матері.

— Побила мене лиха година та нещаслива з такою дитиною! — кричить батько.

— Ти нас, сину, на старість у славу ввів... нашого недовгого віку не жалуєш, — плаче мати.

А Максим — як ногу вломив: з хати та на улицу, а там — у шинок до жида. Так розледачів, розібрався, розпився, що сказано: ні до чого! Знай у шинку кисне... Аж запух, як той бугай, щодня очі заливаючи... Зовсім пустився берега: що дома не зарве — зараз у шинок! П'є, гуляє, з жида насміхається, з кріпаками панібратається, жалкими докорами їх коле, що роблять на панів, навчає не слухатись їх приказів — мандрувати. На капості чоловік здався, та й годі!

Сама генеральша знала Махамеда. І так його зненавиділа, що як приходилось проїздити або проходити повз його, то вона завжди одверталася й спльовувала. Як же почула, що він кріпаків бунтує, то жалілася комісарові. Коли б був Максим на той час не постерігся — не змандрував кудись з Пісок щось на тиждень чи й більше — то, мабуть би, не минути йому й тюрми, а може, й самої Сибірі. Та що йому Сибір? Нічого!

Мучився отак з ним батько, мучився та, заплакавши, й каже Мотрі: «Ні, вже нічого з харцизою не вдію! Ні тихе слово, ні просьба, ні лайка, — ніщо не помагає... Немає сили мені з ним битись... Хай же йде у москалі! Нехай його у службі попомуштрують, — може, витруть ту юшку, що набрався дома!.. Хай його другі вчать: я з ним нічого не враю!..»

Мотря у сльози. Жалко матері своєї дитини. Уже який там він не лихий, який не недобрий, а все ж таки своя кров... Мотря плакала гіркими, а прохати Івана не посміла: вона догадалася, що то останнє слово батькового горя. Тут уже ніяке прохання не допоможе!

А Максим як почув, то ні скривився, ні поморщився. Так-таки зразу згодився та й пішов до прийому, виспівуючи та вигукуючи.

Тоді саме у столиці велике діло скоїлось. Старий цар умер, а зосталося два брати. Старшому ж не можна чомусь було царством правити, — осівся на предківським столі менший. Оже це не обійшлося мирно. Тоді саме царська гвардія з масонами забунтувала... Багато тоді лягло правих і винуватих, поки той бунт замирили... Як затихло, то новий цар, розпудивши стару гвардію, звелів нову набирати. Та щоб був один у один: високий, станкий, показний... Максим якраз підійшов під міру. Як випускали його з прийому, то не кричали й «лоб!». А якийсь усатий офіцер закричав: «У гвардію його! у гвардію!» Максим, як почув, аж засміявся... та прожогом у двері. Тут він трохи не вдарився лобом об якогось бідолашного некрутика. Не довго думавши, він його стусонув коліном під бік, закричав: «Сторонись, крупа! гвардієнець йдьоть!..» Той поточився, трохи не впав...

Не вспів Максим одягтись, як його погнало три якихсь москалі у некрутську схованку й заперли на замок. Хатка невеличка, вікна з залізними штабами, як у тюрмі, а людей — повно. Той сидить — плаче; той хоч не плаче — журиться; там купка регочеться з якоїсь вигадки...

— Прийміть, братця, й мене! — каже Максим до тих, що регочуть.

— Іди... додаси й свого слова.

— За що це нас, братця, позапирали у цю тісну хурдигу? — питає Максим, оглядаючи чорні, як сажа, стіни некрутської.

— А щоб не втік! — одказав хтось.

— Та кий його біс думав тікати... І довго вони так держатимуть?

— Та хто його зна... Кажуть би то, що три дні...

— Погано! хоч би сюди горілки, то воно б якось веселіше.

— А сирівцю з дохлими пацюками не хоч?

— Пий сам, коли подобається!

Далі Максим уже орудував бесідою: точив баляси та баляндраси; розказував про свої сільські походи; смітив усіх і реготався сам... Товариський чоловік — нічого казати! Уночі тільки сумно чогось йому зробилося, як став викрикувати часовий: «Слушай!»

Через три дні їх справді випущено і дозволено піти попрощатись з родиною, що поназ'їжджалась до прийому, як на ярмарок... Плач, голосіння — мов мертвих вивряджають до гробу. Там стара мати заливається гіркими сльозами, обнімаючи бриту голову синову; тут молода молодиця з дитинкою на руках голосить на весь майдан, однією рукою схопивши за шию молодого чоловіка;

а ось сестра з братом розмовляє, сльозами доливаючи горе... От і старі діди похиляли голови; от брати розмовляють понурившись. А там знову батьки, матері... Між ними й Мотря, як з хреста знята, а коло неї сини — Василь та Онисько. Ходять вони утрюх од воза до воза, розпитують некрут, чи не бачили де Максима? Ні, не бачили... Вийшли з некрутської разом, а де він дівся, ніхто не знає... А Максим, як тільки випустили з некрутської, зараз потяг з москалями до шинку... Другі прощалися з родом, а він водить за собою юрбу москалів — і побратався вже! — та здоровкається з скляним богом... Так Мотря й поїхала з синами, не бачившись з Максимом...

Незабаром некрут погнали кудись далеко-далеко. Люди знову поназ'їздилися прощатися, може, вже востаннє з своїми бідолашними синами, чоловіками, братами. То не глибока річка клекоче, прорвавши греблю, — то гудуть селяни, прощаючись з некрутами... То не ховають мертвих, то люди тужать за живими родичами... І Мотря між ними... Згорбилась, скривилась, заплакана, стоїть вона, опустивши на груди голову, а коло неї Василь з Ониськом — і Максим... Видно, материн жаль уразив і в його безжурне серце; стоїть він біля матері, похнюпившись... Аж ось затуркотів барабан; москалі скомандували у лаву строїтись. Піднялась шатанина... Скрізь затужили, заголосили... Стали прощатися. Максим підступив до матері...

— Прощайте, мамо!.. не згадуйте лихом...

— Прощай, сину!.. прощай, моя дитино!.. Ша... шануй... себе...

Мотря обхопила його шию обома руками та так і повисла, за сльозами світа не бачачи...

— Та годі вам, мамо!.. Не журіться: я не пропаду! — він висвободився з закляклих рук старої матері, давай прощатись з братами.

От уже построїли некрут у лави: один за одним, один за одним. Знову затуркотав барабан; старші скомандували...

— Прощайте!..

— Оставайтесь здорові!..

— Хай вам бог помагає!..

— Щасливо!..

— Прощайте, мамо!.. — казав Максим, проходячи повз матір.

— Постой, сину!..

Мотря підскочила, сунула Максимові в руку грошей...

— Спасибі, мамо!.. — сказав Максим і гроші на ходу заховав у кишеню. —

Прощайте... подякуйте батькові, що в москалі віддав!..

— Ша...нуй...ся... прощай... си...

Мотря не договорила. Та й Максим не чув: він був уже далеко...

Вернулися селяни додому. Вернулася й Мотря з синами — заплакана, убита горем...

Іван ходив по хаті хмурий, як осіння темна ніч. Він ні на одного сина не глянув, не обізвався. А як вони пішли з хати, тоді до Мотрі:

— Ну що... пішов?

— Провела... — каже Мотря, заливаючись сльозами.

— Що ж він?

— Нічого.

— А оддала?..

— Оддала...

— Що ж?

— Казав: подякуйте батькові, що в москалі оддав!..

— Нехай він дякує своєму дурному розумові, — сказав Іван та й замовк...

Не стало Максима — затихла буча та лайка у Івановій хаті, не чуть ніякої й шкоди у Пісках. Не стало ватажка — товариство немов розкотилось по світу. Хоч воно тут же таки й було, тільки пішло іншим шляхом, зажило другим життям. Одні повмирили; другі поженились, хазяїнами стали, дітей годують...

Іван востаннє згадував Максима в той день, як Мотря з проводів вернулася. З того часу сам ніколи й не згадає і сердиться, було, як хто другий нагадає.

— У мене немає третього сина — і не було ніколи! — казав він. Та вже після того за цілий день або вечір ні до кого й словом не обзивався. Думки, видно, не одженеш від себе!

Одна Мотря щонеділі, щосвята ходила до церкви та подавала як не шага, то копійку на часточку за здоров'я Максима. Оддавши свою вбогу лепту, падала Мотря перед пречистою на коліна і молила її тихим-гарячим словом, щоб вона берегла її дитину од лихої години, щоб направила його на добрий розум.

Брати трохи посумували за Максимом, а далі й забули.

Життя пішло собі тихою ходою, приносячи то одраду, то тугу, та все стираючи спомин про Максима.

А він — хоч би обізвався коли, хоч би звістку прислав... Де він? як він? Ніхто нічого не знав, не чув...

А тут пішли у Івановій хаті клопоти за клопотами. Там Василя одружили й одрізнили; тут Мотря переставилась... Іван, побачивши, що й йому, мабуть, незабаром за Мотрею, одружив Ониська; поділив синів, зоставивши свою хату та дві десятини поля —

москалеві, коли одкликнеться... Швидко після того Іван і сам поліг. Онисько оселився у батьківській хаті — доглядати москалевої худоби.

І стала та худоба кісткою у горлі як в одного брата, так і в другого. Піднялася з-за неї спірка та ворожнеча між братами. Менший правив худобою, як хазяїн, забирав усю користь собі; а старший, думаючи, що москаля уже на світі немає, загризався з братом.

— Хіба він мені брат? — каже, було, Василь. — Який він брат мені?! Захопив у свої лабеті усе добро та й брат! Москаля вже й кісточки досі немає... Чому ж він не поділяє добра?.. Ти мені десятину поля дай та пів-хата... Або — мені твоєї хати не треба: у мене своя хата є... Оддай мені землю, хай тобі хата... Або сплати мою половину... А то все сам... Собака він, а не брат!

Онисько собі не дякує Василеві. Не раз і за чуби бралися. Якби люди не розлили, то, може б, обидва без голови осталися на батьківськiм добрі. Стали вони важкими ворогами. Кожен кожному робив перешкоди, кожен кожного судив між людьми. А люди позивали вже до такої братньої ворожнечі, хіба вже дуже зчепляться, тоді тільки розводили.

Ворогували отак дома, ворогували, та хтось пораяв судитися. Поїхав Василь до секретаря Чижика, повіз три мішки пшениці й десять рублів грошей. Завів тяганину. Поїхав і Онисько до Чижика — повіз і собі три мішки борошна та й грошей не менше... Давай судитися. Тягались вони, тягались, вимотували з їх грошенята, вимотували. Дійшло до того, що як Василь збіднів, так і Онисько знищів, а тільки й того, що дізналися: Максим живий і вже старшим якимсь над москалями. Тоді брати перестали ворогувати, помирилися. Василь заспокоївся своєю худобою, а Онисько жив безпечно у москалевій хаті і володів його землею.